

Рецензії



Ірина КИМАКОВИЧ

УКРАЇНСЬКИЙ ФОЛЬКЛОРНИЙ АНЕКДОТ ЯК ГУМАНІТАРНА ЦІННІСТЬ ТА ГУМАНІСТИЧНИЙ ІДЕАЛ: ПЕРСПЕКТИВИ ВИВЧЕННЯ

Irina KIMAKOVICH. *Ukrainian folkloric anecdote as humanistic value: perspectives research.*

Кирчів Р.Ф. *Етюди до студій над українським народним анекдотом.* – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2008. – 268 с.

Монографічне дослідження Романа Федоровича Кирчіва “Етюди до студій над українським народним анекдотом” – добросовісна праця, структура якої й засвідчує її завдання та методологію¹. Наша мета – підсумувати висновки вченого та окреслити комплекс проблем, які повинні бути вирішені в галузі анекдотистики найближчим часом.

У “Вступі” автор звертає увагу на те, що його студії будуть присвячені переважно “біографії” анекдоту². Дослідник зазначає, що анекдот як специфічний жанр усної народної творчості заслуговує уваги фольклористів трьома аспектами: 1) ідейно-змістовими (теми, сюжети, мотиви, образи); 2) поетичними (поети-

¹Актуалізація питань прагматики фольклору є, безумовно, закономірною рефлексією української фольклористики на сучасному етапі її розвитку (Див.: Шаян В.Я. Джерело сили української культури: фольклор і державницька свідомість // *Визвольний шлях.* – 1966. – № 2. – С. 173–187; Плісецький М.М. Фольклор у книзі, його естетичне значення // *Книга. Читач. Сучасність: зб. статей.* – Х., 1971. – С. 158–202; Грица С.Й. Многоуровневий аналіз соціального функціонування народного творчства // *Музикальне мистецтво і формування нового человека.* – К., 1982. – С. 202–214; Шубравська М.М. Суспільний ідеал трудящих мас в українській традиційній поетичній творчості // *Народна Творчість та Етнографія.* – 1982. – № 6. – С. 44–50; Кизченко В.И. Революционная тематика в народно-поэтическом творчестве [Украины в начале XX в.] // *История Украинской ССР: в 10 т.* – К., 1983. – Т. 5. – С. 428–431; Шульга М.О. Фольклор як елемент суспільної свідомості // *Народна Творчість та Етнографія.* – 1984. – № 6. – С. 3–14 та ін.)

²Розрізняємо два явища і два терміни, які вживаються на їхнє означення: фольклорний (чи усний) анекдот і анекдот фольклорного походження. Останній – це літературний жанр. Ці два жанри відрізняються способом побутування, а таким чином, і прагматикою (комунікативною інтенцією).

кальними, за визначенням Р.Кирчіва) (характером і способом виразу естетичного відношення до дійсності) і 3) структурними (особливим способом компонування тексту (с. 11). Вчений, зокрема, наголошує: “У цій праці свідомо віддається перевага першому плану досліджу, оскільки характер віддзеркалення дійсності в анекдоті є безсумнівно головним індикатором його суспільно-культурної задіяності, значущості і промотором його руху, розвитку та актуалізації. Питання поетики і структури анекдотів розглядаються попутньо, хоч, безперечно, вони дуже істотні і важливі. Очевидно, це також ті предметні аспекти теми, яким мали б бути присвячені теоретичні розробки” (с. 11). Автор чітко сформулював мету дослідження й, забігаючи вперед, скажемо, що досягнув її. Наголосимо на тому, що це монографічне дослідження є актуальним, оскільки вперше спеціально присвячене взаємозв’язкам анекдоту фольклорного походження з ідеологічним контекстом³.



Далі ми розглянемо основні положення монографії, а тут звернемо увагу на наступне. Поняття “поетики” більшість сучасних вчених вживає в широкому

³До речі, під поняттям “ідеологія” розуміємо сукупність ідей, що виражаються в процесі комунікації. До того ж ми не бачимо істотної різниці в тому, як вони декларуються (прямо чи опосередковано), оскільки в обох випадках вони формують свідомість – сукупність світоглядних настанов, уявлень, поглядів та переживань, притаманних особистостям чи групам (Див.: Лалл Дж. Медіа, комунікації, культура: глобальний підхід. Пер. з англійської / Джеймс Лалл. – К., 2002. – С. 9). У найширшому розумінні ідеологічність – це тип організації думки, що виявляються через комунікацію. Кожен анекдот як певний спосіб оцінкового мислення ідеологічний. (Див.: Кімакович І.І. Фольклорний анекдот як жанр / Кімакович Ірина Ігорівна. – К., 2006. – 219 с. Електронна версія книги була виставлена на сайті Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України – www.etnolog.org.ua).

значенні цього терміна, включаючи до його складу: 1) ідейно-змістові характеристики жанру (ідеї, теми, конфлікти, сюжети, мотиви, образи) та естетичне відношення до зображуваної дійсності; 2) композиційні особливості оповіді (її структуру). Р.Кирчів вживає термін “поетика” у вузькому значенні терміна, тому розмежує поняття “поетика” та “структура” і формулює аспекти дослідження наведеним чином.

Розділ 1 “Народний анекдот на шляху до визнання в українській фольклористичній” присвячений становленню української анекдотистики. Детальний аналіз проблем, які піднімали попередники та сучасники автора, засвідчує високу ерудованість та компетентність Р.Кирчіва в означеній темі.

Розділ 2 “Народний анекдот у системі традиційно-побутової культури українців” складається з таких підрозділів: “Стереотипи побутової задіяності анекдоту”, “Тематичний спектр українського традиційного анекдоту”, “Анекдот як індикатор українського гумору”, “Сміхова палітра українського народного анекдоту”. У цьому розділі розглядаються проблеми, пов’язані з визначенням умов побутування фольклорного жанру, з його тематичною специфікацією, естетичною сутністю, а також характеристикою типів “веселих оповідачів”. Розділ засвідчує надзвичайно велику та скрупульозну роботу, яку здійснив автор при його написанні.

Р.Кирчів зауважує, що необхідно: 1) підготувати наукове видання, в якому будуть зібрані твори означеного жанру “з максимальним охопленням новітньої верстви відповідного матеріалу, що склалася у ХХ–ХХІ ст.”; 2) дослідити “процес якісних еволюційних змін у цій верстві, особливо на ідейно-змістовому і формально-структурному рівнях, та співвідношення з цього погляду новітнього анекдоту з традиційним” (с. 36).

Видання академічного збірника фольклорного анекдоту передбачає з’ясування багатьох теоретичних питань. В українській науці поки-що відсутнє чітке визначення та класифікаційні характеристики фольклорної форми “розважальна оповідь”⁴. На наш погляд, фольклорний анекдот – це тільки усні тексти з пуантом (punch line). Всі інші різновиди розважальної оповіді, в процесі осягнення якої відсутні емоційно-психічні механізми усвідомлення парадоксу (парадоксального рішення), повинні мати окремі терміни для своєї кваліфікації⁵.

⁴До речі, думку про те, що термін “народне оповідання” закріплений за окремим жанром, тому не повинен вживатися при жанровому означенні анекдоту, вперше висловив: Дмитренко М.К. Українська фольклористика: історія, теорія, практика / Микола Дмитренко.– К., 2001.– С. 133.

⁵Пор.: Митрофанова В.В. К вопросу о нарушении единства в некоторых жанрах фольклора // Русский

Звичайно, при цьому частково заперечується положення, яке сформулював В.Пропп⁶, проте в даному випадку ігнорування специфічної структури різновидів цієї оповіді (з пуантом чи без) веде до ігнорування характерної лише їй прагматики.

Розважальна оповідь (оповідь-платівка), в процесі осягнення якої сміхова афектація відсутня, функціонує у комунікативних контекстах, водночас їх формує. Різновидом цієї оповіді (наджанрової єдності) є оповіді з пуантом, тому їхні функції треба розглянути спеціально, але це не є метою цієї рецензії. Власне дискусія про обсяги термінів “фольклорна форма”, “жанр” заслуговують окремої уваги. Тут же видається доцільним зупинитися на термінологічних неузгодженнях, пов’язаних із термінологічною специфікацією терміна “анекдот”. Дефініційні характеристики “фольклорний”, “народний”, “усний” визначають одне і те ж явище, лише акцентуючи увагу на специфікації способу його побутування. З іншого боку, і ми вже звертали на це увагу в прим. 2, розмежування “фольклорного” і “літературного” анекдоту (чи анекдоту “фольклорного походження”), здійснене нами за допомогою методу, вперше запропонованого американською школою фольклористики⁷, має свої вади. По-перше, специфікація форм, які визначають об’єм поняття “фольклорна проза” і її складників, умовно названі нами “фольклорно-естетичні наративи”, потребує не лише контекстуальної, але й етичної та естетичної диференціації. Постановка цього питання в українській науці має довгу історію⁸. Це питання ми спеціально розглянемо з часом, а тут тільки нагадаємо, що В.Гнатюк, комплектуючи том “Галицько-руські анекдоти”, показав, що до жанру анекдот він зараховує розважальні оповіді (і оповіді з пуантом, і оповіді

Фольклор.– 1977.– Т. 17.– С. 35–44.

⁶Див.: Пропп В.Я. Принципы классификации фольклорных жанров // Советская этнография.– 1964.– № 4.– С. 147–154.

⁷Dundes A. Textura, Text and Context // Southern Folklore Quarterly.– 1964.– Vol. 28. – P. 51–265; Dundes A. From Etic to Emic Units in the Structural Study of Folktales. (Postscript) The Motif Index and the Tale Type Index: A Critique // [Bronner J.Simon] The Meaning of Folklore : The Analytical essays of Alan Dundes / Edited and Introduced by Simon J.Bronner.– Logan, Utah : Utah State University Press, 2007.– P. 88–106.

⁸Нашу увагу до комплексу ідей А.Дандеса привернула науковий керівник нашого кандидатського дисертаційного дослідження О.Ю.Бріцкіна, за що хочемо їй подякувати. Див.: Кімакович І.І. Традиційний анекдот: виникнення терміна та його еволюція // Народна Творчість та Етнографія.– 1995.– № 4/5.– С. 45–52; Кімакович І.І. Становлення анекдоту в системі фольклорних жанрів (на прикладі мотиву “біла жінка мужика” // Народна Творчість та Етнографія.– 2006.– № 3.– С. 108–112.

без пуанту (соціально-побутові казки та оповіді, кваліфікація яких потребує уточнень). Таке широке розуміння жанру “анекдот” цілком задовольняє положення В.Проппа, але ж соціально-побутова казка – це, з погляду сучасної класифікації фольклорних жанрів, окремий різновид фольклорного наративу, оскільки має дещо іншу комунікативну стратегію і дещо іншу поетику⁹. На наш погляд, при означенні рамок жанру “літературний анекдот” більш послідовний Б.Грінченко¹⁰, хоча його авторитет в науці значно скромніший, ніж у В.Гнатюка. Проте геніальність упорядника “Словаря української мови” в тому, що його щоденне переписування слів і тих контекстів, у яких вони функціонують, сформували у нього т. зв. етнолінгвістичну парадигму мислення. Що це означає? Б.Грінченко сприймав контекст як єдину умову вірного тлумачення семантики слова. Поза контекстом слово як таке для нього не існувало. І дійсно, потенціальні можливості слова в кожному конкретному випадку реалізуються лише частково: кожний конкретний контекст реалізує лише одну із можливих сем, закладених потенційно в слові. Це ж стосується фольклорних форм. Кожен контекст дає можливість реалізації одній із можливих комунікативних інтенцій. Фольклорний текст – це абстракція. Він – це умовна назва для явищ інтелектуальної природи, які, народжуючись, не вмирають,

⁹Розгляд фольклорного анекдоту як різновиду соціально-побутової казки популярний і сьогодні. Див: Толстиків М.В. Сказка и ее жанры: о животных, волшебные, авантюрно-новеллистические, бытовые и сатирические [Електронний ресурс] // <http://www.rusarticles.com/narodnoe-tvorchestvo-statya/skazka-i-ee-zhanry-o-zhivotnyx-volshebnye-avantuurno-novellisticheskie-bytovye-i-satiricheskie-315310.html>. – Назва з екрану. Режим доступу: 26.01.10. (Опубліковано: 25.01.08. Такий погляд не узгоджується з сучасним розумінням жанрової природи фольклорного анекдоту). Також див.: Мелетинский Е.М. Сказка-анекдот в системе фольклорных жанров // Учебный материал по теории литературы: жанры словесного текста. Анекдот.– Таллинн, 1989.– С. 59–77; Мелетинский Е.М. Малые жанры фольклора и проблемы жанровой эволюции в устной традиции // Малые формы фольклора.– Москва, 1995; Кімакович І.І. Жанрові дефініції малих сміхових форм // М.Рильський і світова культура з погляду сучасності. Тези доповідей і повідомлень.– К., 1995.– С. 127; Кімакович І.І. Специфіка виконавства і жанрові ознаки малих сміхових форм фольклору // Українська народна творчість у поняттях міжнародної термінології: примітив, фольклор, аматорство, наїв, кітч: другі Гончарівські читання: тези і резюме доповідей.– К., 1995.– С. 111–112; Putz S. Anecdote // Simple Forms: An Encyclopaedia of Simple Text-Types in Lore and Literature / Ed. by W. A. Koch.– Bochum, 1994. – P. 7–12; Wenzel P. Joke // Ibid.– P. 123–131.

¹⁰[Грінченко Б.Д.] Веселий оповідач / упоряд. Б.Грінченко.– К., 1888.– 68 с.

зостаються в пасивному репертуарі носіїв автентичної традиції. Весь парадокс ситуації в тому, що фольклорний текст безсмертний, оскільки акумулює суспільні цінності громади, в якій побуває. І смерть фольклорного тексту – це символічна смерть групи, яка його постулювала, але в якій більше немає потреби його передавати із уст в уста.

Анекдот – надзвичайно чутливий соціальний механізм для самоідентифікації громади.

Так от. Ситуація, спричинена сьогодношньою побутовою практикою, та літературоорієнтована модель жанру, яка прижилася у фольклористиці, свідчать, що Б.Грінченко був своєрідним провидцем у фольклористиці, яка тільки-но формувала корпус своїх основних положень. Ми наголошуємо на тому факті, що Б.Грінченко неусвідомлено задав нову парадигму наукового мислення, яка гідно освоюється в наш час.

Етнолінгвістика і етнолінгвомузикознавство пропонують гуманітарній спільноті нові напрямки досліджень. Зараз не місце розглядати досягнення цих наукових дисциплін, проте зазначимо, що за комплексними дослідженнями – майбутнє.

Ми ж повернемося до анекдотів. Слід зазначити, що виділення пуантизованих оповідей в окремий жанр (чи різновид жанру) неодмінно призводить до необхідності узгодження інших термінів і пошуку адекватних критеріїв розрізнення малих сміхових форм і фольклорних форм як таких¹¹.

У зв'язку з цим назва збірника анекдотів потребуватиме уточнень, наприклад: “Анекдоти, каламбури, афоризми”. З іншого боку, такий підхід реально викривляє усну природу фольклорного анекдоту. Теоретичні узагальнення закінчуються там, де виникають суто фольклористичні проблеми. Рекомендації щодо збирання анекдотів, висловлені ще в позаминулому столітті В.Гнатюком, і досі залишаються актуальними. Фактично у сучасній українській фольклористиці наявні лише два збірники анекдотів, упорядкованих В.Гнатюком¹², частина матеріалу з яких може бути

¹¹Так, зокрема, формальні критерії, що стосуються тематики, природи головних персонажів та їхніх функцій (В.Пропп), а також способу зображення дійсності, які є основними при розрізненні казок, для виокремлення малих сміхових форм не продуктивні. Найперспективнішим критерієм розрізнення фольклорних форм вважаємо прагматичний, тому що саме інтенція розмови (комунікативне надзавдання) і визначає потребу виголошення саме такого фольклорного тексту, а не іншого.

¹²[Гнатюк В.М.] Галицько-руські анекдоти / збір. В.Гнатюк // Етнографічний збірник.– 1899.– Т. 6; [Krauss F., Hnatjuk V., Tarasevskyj P.] Das Geschlechtsleben des ukrainischen bauernvolkes. Folkloristische erhebungen aus der Russischen Ukraina // Beiwerke zum Studium der Anthropophyteia herausgeben von Dr. Friedrich S.Krauss.– Leipzig, 1909.– В. 3.

передрукованою в академічний збірник фольклорних анекдотів з коментарями. Інший матеріал не відповідає критеріям автентичності. Збірники анекдотів, видані протягом ХХ ст., мають популярний характер і не є фольклорні в прямому розумінні терміна. Ця ж заувага стосується і архівних матеріалів, як зібраних записувачами від різних респондентів, так і “самозаписів”. Наші спостереження над текстологією таких текстів свідчать про те, що ці тексти не фіксують рис усності, характерних мовленню, а таким чином і фольклорним текстам¹³.

Академічний збірник анекдотів повинен не просто систематизувати матеріал, а сприяти його вивченню. Тому усний анекдот повинен фіксуватися в тих контекстах, які його породжують. Робота по збору автентичного матеріалу триває у відділі фольклористики ІМФЕ ім. М.Т.Рильського НАН України.

Наголошуємо на тому, що ми підтримуємо думку Р.Кирчіва про необхідність видання збірника анекдотів, метою якого є повне зібрання та упорядкування анекдотів фольклорного походження з метою їх популяризації. Звичайно, за таких умов збірник повинен мати назву: “Анекдоти фольклорного походження” чи “Народні анекдоти у викладі (обробці) (прізвище упорядника)”. Цей збірник стане об'єктом та предметом вивчення культурологів, літературознавців, етнологів, психологів, філософів, а також матеріалом для використання письменниками та журналістами. Якщо збірник буде містити чіткі вказівки на першоджерела, ним зможуть скористатися і фольклористи, зокрема, наприклад, для індексації сюжетів.

І тут же видається доцільним зупинитися на ще одному питанні, на яке звернув увагу Р.Кирчів у своєму монографічному дослідженні. Автор розділяє анекдоти на дві групи: традиційні (“ті, що виникли давно”) та новітні (с. 36). Такий поділ, безумовно, логічний. Проте ми, коли пропонували ввести термін “традиційний анекдот” у науковий обіг, очевидно, чітко не сформулювали визначення¹⁴. Традиційний анекдот – це не стільки “старий” анекдот, скільки “бородатий”. Акцент ставився не на часі виникнення певних текстів (“старий”), а на їхній актуалізованій популярності (в

т. ч. і на природній та штучній актуалізації в нових умовах побутування¹⁵ (“бородатий”). Тому цей термін не обмежує предмет дослідження в історичному ракурсі (с. 36), а спрямовує дослідження певним курсом: виокремлення популярних текстів, які виконують специфічне комунікативне завдання, використовуючи “вічні теми” та “вічні цінності”. Про виникнення таких текстів судити важко, не означивши традицію, в якій вони розглядаються, бо термін “традиція”, як, зрештою, і всі гуманітарні універсалиї, багатозначний.

Форми суспільної свідомості змінюються вслід за змінами дійсності. Саме щоденні виклики зумовлюють перевірку суспільних стереотипів оцінювання світу на їхню життєспроможність. Анекдот – найбільшій фольклорний жанр в тому розумінні, що він виявляє стереотипи мислення та поведінки, які гальмують суспільне розгортання. Анекдот доти популярний, доки він актуальний, доки він дивує своєю парадоксальністю. Всі популярні анекдоти є традиційними за означенням, та не всі традиційні анекдоти залишаються популярними в нових історичних умовах. Йдеться про те, що фольклорний анекдот в природних умовах побутування актуалізується “за потребою” і, виконавши свою місію (функцію, кодифіковану культурною традицією), стає пасивним суспільно-індивідуальним знанням. Та він буде актуалізовуватися доти, доки буде існувати суспільна потреба акцентувати увагу на тому стереотипі мислення чи поведінки, які постулюються і заперечуються в анекдоті. Відображаючи ідеї та суспільні цінності у вигляді стереотипів, зіштовхуючи чи протиставляючи ментальні архетипи, анекдот формально також є стереотипом мислення. Його побутування (спосіб декларування та сприйняття твору), прагматика, структура традиційні, адаптовані для вирішення суспільних (та індивідуальних) потреб.

Побутові анекдоти – це ядро групи традиційних анекдотів. Разом з тим зазначимо, що поділ на побутові та політичні анекдоти умовний, оскільки не можливо застосувати один критерій для систематизації тематики анекдотів (див.: с. 82). Анекдот маніпулює і способом зображення дійсності, і системою персонажів, і конфліктами, і стереотипами сприйняття. І кожен текст унікальний, оскільки запрограмований на неочікуваність зіткнення певних реалій чи понять. І знову ж таки ці реалії чи поняття можуть співпадати, накладатися одні на інші чи зіштовхуватися за асоціаціями. Тим-то систематизація сюжетів (сюжетних типів) анекдотів поки що здійснена поверхово (за тематичним критерієм). Класифікація за типом головного персонажа (хитрун, дурень) видається непродук-

¹³ Питання автентичності фольклорних в українській фольклористиці гостро ставить: Бріцина О.Ю. Текстологічні аспекти вивчення прозової традиції фольклорного осередку // Бріцина О.Ю., Головаха І.Є. Прозовий фольклор села Плоске на Чернігівщині: тексти та розвідки / О.Бріцина, І.Головаха.– К., 2004.– С. 39; Бріцина О.Ю. Українська усна традиційна проза: питання текстології та виконавства / Олександра Бріцина.– К., 2006.– С. 14–15, 36, 42, 53, 60 та ін.

¹⁴ Кімакович І.І. Традиційний анекдот у контексті сміхових явищ української культури: дис. ...канд. філол. наук : спец. 10.01.07 “фольклористика” / Кімакович Ірина Ігорівна.– К., 1996.– 152 с.

¹⁵ Про природні та штучні форми актуалізації традиції див.: Чистов К.В. Вариативність і поезика фольклорного текста // Чистов К.В. Фольклор. Текст. Традиція.– Москва, 2005.– С. 77–104.

тивною для цього жанру, оскільки більшість анекдотів позбавлені головного персонажа як такого. До того ж у частині текстів розподіл на головних і другорядних персонажів відсутній. Таким чином, і цей критерій не може бути абсолютизованим.

Всі вищезначені нами проблеми тою чи іншою мірою розглядає Р.Кирчів у розд. 2 свого монографічного дослідження. Цей розділ, незважаючи на свою компактність, порушує комплекс дуже серйозних теоретичних та термінологічних проблем, які повинні бути узгоджені науковою спільнотою.

У цьому ж розділі Р.Кирчів звертає увагу на ще одну глобальну проблему. Йдеться про кваліфікацію анекдоту як жанру, пов'язаного зі сміхом, гумором та комізмом. Автор твердить, що “гумор, сміховий елемент визнано неодмінною і навіть визначальною складовою частиною українського народного анекдоту <...> можна говорити про певну ідейну концептуальність анекдоту, коли головним у ньому є “не комізм, а історико-побутовий колорит, своєрідна точність, психологічна достовірність”¹⁶. (с. 43). [*Підкреслення наші. – І.К.*] (Так що є головним: сміх, комізм чи “ідейна концептуальність”?) Далі автор вступає в полеміку з Є.Кургановим, який вважає, що анекдот не є гумористичний жанр¹⁷. Р.Кирчів переконує, що погляд дослідника “є оправданим до певної міри стосовно давнього російського літературного анекдоту” (с. 43), який і був об'єктом вивчення Є.Курганова, і знову наполягає на тому, що український анекдот “безсумнівно належить до сфери народної гумористики з урахуванням притаманної їй градації і багатогранності відтінків від легкої розважальної грайливості й іронії до гострої сатири і їдкої сарказму” (с. 43). Так чим же відрізняється російський літературний анекдот від українського літературного анекдоту, що перший “певною мірою” не є гумористичним жанром, а другий, “безсумнівно”, належить до сфери сміху?!

По-перше, питання про домінування в анекдоті змісту (поетики) над його естетичними функціями (гумор, комізм), навколо чого велася вищезначена полеміка, не правомірне. Тут проблема курки і яйця: що є початком. Прагматика анекдоту – в тому, що він виконує своє комунікативне надзавдання (і естетичні функції) тому, що має такі умови побутування (комунікативний контекст), і таку поетику (в широкому розумінні терміна)¹⁸.

Таким чином, положення, на які звертає увагу Р.Кирчів, повинні стати предметом окремого вивчення. Комунікативний контекст фольклорного анекдоту традиційний, його функції, структура, образна система, композиція, спосіб зображення дійсності (реальний / вигаданий світ) – стереотипні. А тому анекдот – це стереотип мислення, традиційний спосіб передавання і сприйняття інформації у традиційній формі (жанру). Акцентування уваги лише на одній ідеї та двох (рідко трьох) способах її постуляції провокує гру уяви (усвідомлення парадоксу). І цей механізм введення та виведення слухача з трансу повинен бути вивчений спеціально. Разом з тим функція маніпуляції стереотипами є надзвичайно прогресивною, оскільки здатна корегувати панівну форму суспільної свідомості. Фольклорний анекдот як еволюційний механізм вирішення суспільних проблем мирним шляхом ще належним чином не вивчений. Тим-то Р.Кирчів постійно акцентує увагу читача на тих текстах, які, на його погляд, зіграли певну роль на історичній арені. І в даному разі це дуже правильна постановка питання. Цінність дослідження, що рецензується, і полягає в тому, що автор ставить питання про взаємозалежність фольклорних форм та ідеологічних (передусім політичного) контекстів. Така постановка питання надзвичайно актуальна і повинна спричинити нові напрямки дослідження¹⁹.

По-друге, анекдот – розважальний жанр. І в побуті, і з кафедри, і з вівтаря, і з трибуни він виголошується задля того, щоб викликати сміховий афект, радість. Є.Курганов правий, коли твердить, що анекдот “передусім повинен викликати здивування”²⁰. Здиву-

вченню. З іншого боку, ця проблема неочікувано порушує наступну: які потенційно закладені традицією можливості моделі усного тексту (стереотип форми, жанр) реалізуються і яким чином? Мова йде не стільки про вплив ситуативного контексту та індивідуального чинника (оповідач / слухач) на амплітуду виявлення сміхового афекту, не стільки про комунікативний контекст як жанровопровокуючий фактор, скільки про потенційні можливості актуалізації ідеї у формах, які визначають сьогодні як фольклорні та мовленнєві жанри. Які фактори стримують та провокують трансляцію саме таких, а не інших форм (структурних моделей) світоосмислення? Мова йде про втілені та невітілені потенції інформації, яка передається певним чином. Категорія “можливість” (“спроможність”, “потенція”) повинна стати універсальною гуманітарної науки. Ця категорія широко постулюється в технічних дисциплінах.

¹⁶Р.Кирчів цитує: [Коваленко Л., Маняк В.] Голод: народна книга-меморіал / Підготовлена Л.Коваленко і В.Маняком. – К., 1991. – С. 295.

¹⁷Курганов Е. Анекдот как жанр / Ефим Курганов. – Санкт-Петербург, 1997. – С. 25, 26.

¹⁸Проте виявлена проблема співвідношення змісту і функцій була витлумачена нами вище механістично, в дусі мар-

¹⁹Кімакович І.І. Новітній український анекдот як виклик XXI століття: (до питання про сутність сучасних технологій обміну інформацією) // Народна Творчість та Етнографія. – 2005. – № 6. – С. 88–93.

²⁰Курганов Е. Анекдот как жанр... – С. 27. Також див.: Курганов Е. Анекдот, миф и сказка: границы, размежевания и нейтральные полосы / Ефим Курганов // Studia Russica Helsingiensia et Tartuensia. – Т. VI: Проблема гра-

вання – це і є мінімальний прояв сміхової реакції. І без здивування інтелектуального сміху не існує. Всі анекдоти (тексти з пуантом) за визначенням є смішними, а тому викликають на першому етапі їхнього усвідомлення здивування. Таким чином, анекдот – інтелектуальний стресор, при досягненні якого рефлексивно виникає здивування, усмішка, посмішка, регіт... і задоволення від інтелектуальної гри. Те, з чим не може, але повинен змиритися осередок, він осміює. І анекдот є традиційний механізм зняття невротичних станів, пов'язаних із необхідністю домінувати та витіснити агресивні наміри.

По-третє, сучасна естетика кваліфікує явища, які викликають сміхову реакцію, як сміхові. Раніше була поширена думка, що всі комічні явища смішні, та не всі смішні явища комічні²¹. Сфера комічного при цьому охоплювала лише явища культури. Явища, які поцінювалися як явища зі сфери антикультури, не вивчалися. Анекдот (і фольклорний, і літературний) тому і зазнав таких утисків. Проте останнім часом всі явища, які реально побутують, визнані феноменами культури. Мета науки – їх пояснити і навчитися ними правильно оперувати²². Таким чином, задля того,

ниці в культурі.– Tartu, 1998.– С. 295-304.

²¹Сміх – це еволюційне явище і водночас суспільний феномен, розмаїття сміхових виявів зумовлено співіснуванням в ідентичній формі вираження основних різновидів сміху – архаїчного (чи первинного) та сучасного (сатиричного чи вторинного). Обидва види сміху засвідчують “саморух ідеї, а тому безодня між ними не бездонна” (Див.: Карасев Л.В. Парадокс о смехе // Вопросы Философии.– 1989.– № 5.– С. 50). Архаїчний сміх мало пов'язаний із тим, що ми сьогодні вважаємо смішним, але і він “переносить енергію тілесного ентузіазму на світи народження і вбивства, світу і мороку” (Карасев Л.В. Мифология смеха // Вопросы Философии.– 1991.– № 7.– С. 85). І архаїчний, і сатиричний сміх відображають емоції радості, задоволення, сили, люті. Тим-то сфера смішного охоплює явища, які не можна назвати ні дотепними, ні комічними.

²²І все ж таки, чи є анекдот естетичним явищем? Щоб відповісти на це питання, треба його переформулювати: як анекдот вивчається з погляду естетики. Відомо, що естетика будується на абсолютній даності безособистого. Її споглядальний характер стосується всіх сторін об'єктивного буття, яке вона визначає, називає і класифікує через систему нею ж вироблених категорій. Естетичні категорії осмислюються як матеріальні інтуїції: краса розглядається через людське, але не просто людське, а людське в його ідеальній формі, до того ж передусім у його соціальній значущості. При цьому тілесному надається телеологічного значення – краса вважається самодостатньою цінністю, до того ж метою життя. Ця традиція, започаткована давніми греками, які сформували ідеал прекрасного через тілесно-людське, дійшла й до наших днів.

Естетичний досвід і естетичні рефлексії вибудували той філософський універсум, у якому, бажаючи того чи ні, живемо всі ми. Зауважимо, що сучасна філософія, поглинувши досвід класичної, прийшла до того, що відмовилася

щоб твердити, що анекдот – комічний жанр, передусім треба визначити новий обсяг поняття комізму. Адже існують твори, позбавлені суспільної значущості, з елементами нецензурної лайки, з констатацією дегенеративної поведінки, з відтворенням сексуальних збочень і т. п. Звичайно, такі твори повинні інтерпретувати і етнопсихологи, і філософи, і фольклористи, бо ці тексти, хочуть того теоретики чи ні, – складова етнокультури, а тому повинні належним чином вивчатися²³. Ми не зустрічали жодного такого тексту в збірниках ХХ ст. Хоча такий досвід в українській фольклористиці є. Це анекдоти, зібрані та видані В.Гнатюком. Питання естетики фольклору, незаангажованості збирача та наукової етики, які порушує Р.Кирчів у своєму монографічному дослідженні, вважаємо надзвичайно актуальними²⁴.

Фольклорні анекдоти – це прагматичні твори, і виникли вони не задля того, щоб ними милувалися естети чи діти на уроках народознавства (хоча і така функція в них є, і вона естетична в широкому розумінні цього терміна), а задля того, щоб виконувати конкретні завдання, необхідні для спільноти, в якій вони побутують. Тому, з погляду еволюції фольклору²⁵, розповідання та слухання традиційного анекдоту – це і суспільна діяльність, і прагматична мисленева активність, зумовлена комунікацією, і мистецтво (художня творчість). Розгляд традиційної фольклорної свідомості²⁶, пласти якої канонізує народний анекдот, веде до

від спеціалізованого естетичного філософування чи, точніше, злилася з цим типом і таким чином перетворилася на філософію естетичного гатунку. Тому питання про сутність і переживання мистецьких явищ, які раніше були витіснені зі сфери аналізу естетики, викликають жваве обговорення. З іншого боку, питання естетики сучасності поступуються як пріоритетні для суспільства, тому явища традиційної народної культури, які виходять за межі класичної естетики, стають об'єктами вивчення інших гуманітарних дисциплін. При цьому філософського обґрунтування аналізованим явищам немає. Так, філософи твердять, що культура стоїть над безоднею, що існування (буття як таке) не конструює саме себе, не визначає свій зміст і свої перспективи, а є тільки буттям, яке передує чи передбачає свої зміст і форму. До того ж цей зміст і форма часто виходять за межі традиційного уявлення про культуру, навіть нівелюють і заперечують її. (Див.: Лосев А.Ф. Высокая классика.– Москва, 1974.– С. 94).

²³Степин В.С. Идеалы и нормы науки // Степин В.С. Основания науки и их социокультурная размерность // Наука в культуре.– Москва, 1998.– С. 67.

²⁴Див.: Кімакович І.І. І зубами ляс, та вкусити зась: спроба інтерпретації українського сороміцького анекдоту про першу шлюбну ніч // Полісько-волинський народознавчий центр, 2005 (у друці).

²⁵Мелетинский Е.М. Первобытные истоки словесного искусства // Ранние формы искусства.– Москва, 1972.– С. 149–186.

²⁶Путилов Б.Н. Историко-фольклорный процесс и эсте-

розуміння того, що вона занадто прагматична і логічна, хоча раніше її часто тлумачили як ірраціональну чи примітивну. Традиційний анекдот – це гуманітарна цінність, оскільки він кодифікує певну систему суспільних ідеалів та цінностей. І власне таке тлумачення анекдоту постулює дослідження Р.Кирчіва.

Повернемося до рецензування. Розділ 3 монографічного дослідження Р.Кирчіва “Етюди до студій над українським народним анекдотом” має таку структуру: “Поєднання традиційного і нового в анекдотичній рецепції родинного і громадського побуту”, “Осмислення в анекдоті нових реалій господарсько-виробничих відносин і побуту”, “Нові іпостасі традиційного “героя” народних побутових анекдотів”, “Іноетнотипи (“інородці”) в новій верстві анекдотів”, “Анекдоти інтелігентських середовищ”. Спостереження дослідника влучні, висновки ґрунтовні. У цьому розділі вчений заявив про себе як про серйозного етнопсихолога. І знову відзначимо, що і цей розділ з’ясовує питання, які повинні стати предметом спеціального вивчення.

Аналізуючи цей розділ і визначаючи перспективи дослідження фольклорного анекдоту, зазначимо, що питання про те, чи є анекдот окремим жанром зі стабільною структурою, яке ми піднімали раніше, постає в новому ракурсі. Так, Р.Кирчів пише: “При певній стабільності жанрових ознак в українському новітньому анекдоті помітними є і деякі структурні зміни, зокрема тенденція до стягнення, максимальної лаконізації тексту, так що сприйняття його змісту, ідеї без зв’язку з певними реаліями дійсності, з позатекстовим фоном є неповним і взагалі неможливим” (с. 82-83).

По-перше, кваліфікаційне поняття “стабільність жанрових ознак в українському новітньому анекдоті” вимагає авторського бачення. У наведеному твердженні поняття “лаконічність оповідок” виключено зі сфери поняття “стабільні жанрові ознаки”, а лаконічність, компактність оповіді – це жанростабілізуюча ознака анекдоту в обох його іпостасях (фольклорній та літературній).

По-друге, аналіз жанростабілізуючих ознак фольклорного твору передбачає: 1) опис контексту побутування і комунікативних функцій, 2) характеристику поетики (в широкому розумінні терміна). Р.Кирчів практично демонструє цю схему аналізу в своєму монографічному дослідженні. І наголос дослідника на тому, що анекдот поза комунікативним (історичним, політичним, побутовим) контекстом “неповний і взагалі неможливий”, цілком правильний.

По-третє, з наведеного твердження логічно випливає, що з сукупності об’єднаних певними стабільними жанровими ознаками оповідок, які кваліфікують як анекдоти, виокремлюється група оповідок “з де-

якими структурними змінами”, тобто еволюція жанру анекдот спричинила появу стягнених і максимально лаконічних текстів. На наш погляд, пуантизовані оповідки від часу їхньої появи розповсюджуються в максимально лаконічній формі: повній чи стягненій (як прислів’я, репліка, слово, жест). І форма побутування анекдоту його комунікативну інтенцію не обмежує.

Питання про ідеологічну спроможність анекдоту як жанростабілізуючу ознаку жанру Р.Кирчів розглядає в розд. 4 “Політичний анекдот” (“На хвилі піднесення національно-політичної й соціальної свідомості в Україні кін. ХІХ – перших десятиліть ХХ ст.”, “Індикатор і чинник наростання духу опору більшовицькому тоталітаризмові”, “Анекдотична сталініада”, “Боротьба з гітлерівською і сталінською деспотією в об’єктиві народного анекдоту”, “Деміфологізація ідеалів комунізму в анекдотичній рецепції”, “Український політичний анекдот найновішої верстви”). Цей розділ цінний тим, що дослідник уперше в українській науці проаналізував історію України через призму анекдоту фольклорного походження. Розділ написаний пристрасно, натхненно, тому й читається з великим задоволенням. Спостереження та висновки вченого про “біографію” політичного анекдоту переконливі, оскільки добре аргументовані. Дослідник використав різноманітні джерела, в яких зафіксовані політичні анекдоти фольклорного походження (в т. ч. і матеріали, які ще не були в науковому обігу (зі свого архіву, зібрані ним власноруч). Разом з тим, кваліфікація текстів як анекдотів, здійснена дослідником, потребує уточнень. Так, зокрема, текст “З сьогоднішнього дня в український правопис внесені додаткові зміни. Замість слова “яйці” треба вживати словосполучення “тверді” тупі предмети” (з фольклорних записів того часу. – Домашній архів автора) (с. 251), навряд чи можна вважати анекдотом, оскільки в цьому тексті відсутній пуант, механізм зіткнення двох реплік, оформлених виключно у вигляді діалогу чи непрямой мови. Проте і наше розуміння обсягу термінів “пуант” та “анекдот”, безумовно, повинні бути ревізованими. Абсолютизація прагматичного і структурного критеріїв при виокремленні анекдотів з-поміж розважальних оповідок малої форми, очевидно, допоможе чітко визначити їхні функції в комунікативному контексті. Можливо, навпаки: всі т. зв. “малі сміхові форми” виконують однакові функції, і такий поділ буде не доцільним. Питання про комунікативну природу та естетичну сутність малих сміхових форм поставлене, але чекає свого з’ясування. Проте в науковому обігу відсутні автентичні матеріали, які адекватно фіксують розважальні оповідки (з ефектом усвідомлення парадоксу і без нього) в реальних контекстах їхнього побутування, тому наші спостереження ґрунтуються не на фактах і мають попередній характер.

Отже, Р.Кирчів чітко визначив свою мету у вступі монографічного дослідження і послідовно її досягнув. Розгляд поетики анекдоту у вузькому розумінні терміна (теми, образи, конфлікти), цілком прийнятний для вирішення тих завдань, які ставив перед собою дослідник. Не слід забувати, що це дослідження – одне із перших в галузі анекдотистики, тому, звісно річ, актуальне і надзвичайно цікаве. Адресоване воно науковцям, викладачам, студентам та тим, хто любить слухати і розповідати анекдоти. Ми переконані в тому, що новизна думки, добросовісність і завзятість Р.Кирчіва, засвідчені в цьому монографічному дослідженні, допоможуть йому ставити та вирішувати проблеми, які ще не були об'єктом наукового аналізу, або тих, що чекають осмислення на новому етапі розвитку фольклористики.

Оскільки нашою метою було означити перспективи вивчення фольклорного анекдоту, звернемо увагу на те, що в наступних студіях над фольклорним анекдотом повинні бути сформульовані нові критерії щодо визначення жанростабілізуючих ознак жанру, щодо його функцій в різних контекстах, щодо класифікації анекдоту та індексації його сюжетів (сюжетних типів) і тому подібне¹.

У зв'язку з вищевикладеним хочемо наголосити на тому, що формування наукових шкіл в українській фольклористиці останнім часом набуло особливої гостроти. Виокремлення перспективної проблематики саме по собі є проблемою, яка на даному етапі розвитку нашої наукової дисципліни може бути вирішена лише комплексними дослідженнями. Матеріалом міждисциплінарного вивчення проблем, пов'язаних зі становленням свідомості та мислення, з генезою фольклорної свідомості неодмінно стануть автентичні фольклорні форми. При цьому питання етноідентичності та етнопсихології, на яких акцентує увагу Роман Федорович Кирчів у своєму монографічному дослідженні, заслуговують найретельнішого розгляду. Ствердження національної ідеї та унікальності українського фольклору, на наш погляд, є пріоритетним для нашої автентичної культури. Тому державна машина, яка декларативно заявляла про національну ідею, але будувала свою політику на принципах викорінення етносвідомості, врешті-решт почала усвідомлювати, що носить назву титульного етносу і має зобов'язання перед ним.

¹NB: Богатырёв П.Г. Функционально-структуральное изучение фольклора: (малоизвестные и неопубликованные работы) / П.Г.Богатырев. – Москва: ИМЛИ РАН, 2006. – 288 с. Також див.: Bruner J. The narrative construction of reality // [Mateas M., Sengers Ph.] Narrative intelligence / Ed. by Michael Mateas (Carnegie Mellon University, Pittsburg). Phoebe Sengers (Cornell University, Ithaca). – Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2003. – P. 41–62.

Рецензії



Софія БОНЬКОВСЬКА

УКРАЇНСЬКА ВИШИВКА У ПРАЦЯХ Т.КАРА-ВАСИЛЬЄВОЇ (З нагоди виходу у світ книги-альбому “Історія української вишивки”)

Sofiya BONKOVSKA. On Ukrainian Embroidery in Works by T.Kara-Vasylieva (Taking the Opportunity of Publication the Album “History of Ukrainian Embroidery”).

Т.Кара-Васильєва. Історія української вишивки. – К.: Мистецтво, 2008. – 463 с., 580 іл.

Поява фундаментальної праці доктора мистецтвознавства, члена-кореспондента АМУ, заслуженого діяча мистецтв України, зав. відділом декоративного мистецтва ІМФЕ ім. М.Рильського НАНУ Тетяни Кара-Васильєвої стала надзвичайною подією в українській науці загалом і мистецтвознавстві зокрема. У книзі автор цього, без перебільшення, монументального хронографу української вишивки, що у вигляді багатоілюстрованого фоліанту (463 ст., 580 іл.) вийшов друком у видавництві “Мистецтво” (К., 2008 р.), на ґрунті глибокого аналізу історично-еволюційного процесу відтворює цілісну картину розвитку цього унікального явища національної художньої культури від найдавніших часів. Зокрема, найвідоміша в Україні та поза її межами дослідниця української вишивки – одного з найпоширеніших видів традиційного мистецтва на основі багаторічних наукових пошуків і теоретичних узагальнень переконливо доводить, що корені цього феноменального в українській духовній і художній культурі явища сягають далеких праслов'янських часів IV–III тис. Так, на основі великої кількості археологічних та нововідкритих музейних артефактів, маловідомих архівних документів, наукових та літературних писемних джерел, послуговуючись історико-генетичним і художньо-порівняльним аналізом вишитих різними техніками елементів одягу, житла тощо, які здавна застосовувало місцеве населення для прикрашення свого побуту, звичаєвих обрядів та святкових церемоній, Т.Кара-Васильєва стверджує, що вишивка належить до однієї з найдавніших і найважливіших складових національної декоративної культури. Висновок ученої ґрунтується на глибокому вивченні як відомих, так і маловідомих у науці мистецьких пам'яток, які дослід-